

УГОЛОВНОЕ ПРАВО, УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

УДК 343.241 (477)

ЗАГАЛЬНІ КРИТЕРІЇ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ПОКАРАННЯ ПІД ЧАС ЙОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

Владислав БЕРЕЖНЮК,
аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено проблемі визначення сутності критеріїв індивідуалізації покарання при його призначенні судом. Зауважено, що досягнення цілей відновлення соціальної справедливості, виправлення засудженого і запобігання вчиненню ним нових злочинів можливе лише при безумовному дотриманні загальних засад призначення покарання. У межах останніх сформовано систему норм, що регламентує процес індивідуалізації покарання та забезпечує однаковість застосування законодавчо закріплених критеріїв, які використовуються судом при визначенні виду й розміру покарання особам, визнаним винними в скоєнні злочину.

На основі аналізу українського кримінального законодавства та наявних доктринальних позицій проведена систематизація загальних критеріїв індивідуалізації покарання в процесі його призначення – ступеня суспільної небезпеки, особи винного, обставин, які пом'якшують та/або обтяжують покарання. Зроблено висновки щодо багаторівневості процесу індивідуалізації, його пов'язаності із кримінальною політикою та судовою дискрецією.

Ключові слова: призначення покарання, індивідуалізація покарання, особа винного, ступінь суспільної небезпеки, обставини, що пом'якшують покарання, обставини, що обтяжують покарання.

THE BASIC PRINCIPLES OF INDIVIDUALIZATION OF THE PUNISHMENT IMPOSED UNDER THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Vladyslav BEREZHNIUK,
Postgraduate Student of the Department of Criminal Law Disciplines
of the Lviv State University of Internal Affairs

SUMMARY

The article deals with the issue of determining the essence of the criteria for individualization of the punishment when it is imposed by the court. It is ascertained that the achievement of the goals of restoring social justice, correcting the convicted and preventing the commission of new crimes is possible only with the unconditional observance of the general principles of sentencing. Therefore, there is a system of rules regulating the process of individualization of the punishment and providing the uniformity of the application of the criteria established by law; these criteria are used by the court in determining the type and the measure of punishment for specific persons found guilty of an offense.

Based on the analysis of the legislation and the existing approaches in the scientific literature, a systematization of the general criteria for individualization of the punishment in the imposition process is carried out. Conclusions regarding the multifaceted nature of the individualization process, its relevance to criminal policy and judicial discretion, are drawn.

Key words: punishment, individualization of punishment, guilty party, degree of public danger, mitigating circumstances, aggravating circumstances.

CRITERII GENERALE DE INDIVIDUALIZARE A PEDEPSEI ÎN NUMIREA SA ÎN BAZA CODULUI PENAL AL UCRAINEI

REZUMAT

Articolul este dedicat problemei determinării esenței criteriilor de individualizare a pedepsei la numirea acesteia de către instanță. Se observă că realizarea obiectivelor de restabilire a justiției sociale, corectarea persoanei condamnate și împiedicarea săvârșirii de noi infracțiuni este posibilă numai fără respectarea necondiționată a principiilor generale ale pedepsei. În cadrul acesteia din urmă, a fost format un sistem de norme, care reglementează procesul de individualizare a pedepsei și asigură aplicarea uniformă a criteriilor statutare utilizate de instanță pentru a determina tipul și mărimea pedepsei persoanelor găsite vinovate de o infracțiune.

Pe baza analizei legii penale ucrainene și a pozițiilor doctrinare existente, au fost sistematizate criteriile generale de individualizare a pedepsei în procesul numirii acesteia: gradul de pericol public, fapтуitorul, circumstanțele care diminuează și / sau agravează pedeapsa. S-au tras concluzii cu privire la natura multifacțială a procesului de individualizare, relevanța acesteia pentru politica penală și discreția judiciară.

Cuvinte cheie: pedeapsă, individualizarea pedepsei, persoana responsabilă, gradul de pericol public, circumstanțe care diminuează pedeapsa, circumstanțe agravante.

Постановка проблеми. Визначення співмірного балансу між захистом суспільства від злочинних посягань та охороною прав і свобод осіб, які опинилися у сфері кримінально-правового переслідування, й досі становить складну проблему. Пошуки нових шляхів справедливого врегулювання кримінального конфлікту щоразу зумовлювали подальшу гуманізацію кримінальної політики, удосконалення її відповідно до європейських стандартів та зламані стереотипи у структурі покарання. На зміну жорсткій тоталітарній каральній системі прийшла ліберальна, в якій міри кримінально-правового впливу можливі лише у межах досягнення поставлених інститутом покарання цілей та задач. Вибір засобів впливу на злочинця вже не абсолютний та свавільний, а індивідуально визначений, тобто базується на оцінці характеру й ступеня суспільної небезпеки, наявності пом'якшувальних та обтяжувальних обставин вчинення злочину та характеристик особи винного. Нехтування цими засадами, критеріями та закономірностями неминуче призводить до прийняття необґрунтованих рішень, підризу авторитету правосуддя, вчинення нових злочинів як засудженим, так й іншими особами.

Метою статті є аналіз загальних критеріїв індивідуалізації покарання при його призначенні за Кримінальним кодексом України.

Аналіз останніх досліджень. Окремі питання, присвячені вивченню визначеної проблеми, були предметом наукових праць таких вчених, як Д. Азаров, С. Велієв, О. Дудоров, Д. Дядькін, Т. Іванюк, А. Попій, М. Прохорова, З. Саліхов, Б. Чупринський, Д. Шевченко та ін.

Проте наявні теоретичні розробки загальних засад призначення покарання не вичерпали цієї проблеми. Не досягнуто єдності у розумінні сутності загальних засад призначення покарання. Досі не вирішено залишається окреслення їх обсягу. Відсутня єдина позиція стосовно юридичної природи окремих критеріїв призначення покарання. Висловлюються суперечливі судження щодо впливу цих критеріїв на індивідуалізацію покарання.

Виклад основного матеріалу. Індивідуалізація покарання є одним з найважливіших кримінально-правових принципів, зміст якого виходить з того, що не може бути двох абсолютно однакових злочинів і злочинців. У широкому значенні даний принцип поширюється на низку етапів правозастосовної діяльності (призначення покарання, його виконання, повне або часткове звільнення від відбування покарання).

Покарання безпосередньо впливає не лише на зовнішні й об'єктивні умови, що сприяють злочинності, а й на психологію людини, стимулюючи її до належної поведінки або утримуючи від вчинків, що завдають шкоди суспільству. Оскільки покарання цілеспрямовано звернене до злочинця, воно має бути індивідуалізоване з урахуванням всіх обставин конкретної справи й особи, яка вчинила злочин [2, с. 162].

Індивідуалізація покарання є найважливішим законодавчим положенням, яке визначає, що відповідальність є персоналізованою, тобто настає лише щодо конкретної особи, винної у скоєнні конкретного злочину. Злочин є підставою відповідальності й одночасно має бути співмірним покаранню.

Індивідуалізація покарання актуалізує необхідність врахування характеру й ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину, особи винного, обтяжувальних та пом'якшувальних обставин справи. Отже, за допомогою покарання здійснюється поєднання кари й виховання, що дозволяє домогтися виправлення і перевиховання злочинця, а також попередити вчинення нових злочинів не тільки засудженим, а й іншими особами.

В індивідуалізації покарання відображені принципово важливі положення кримінального та кримінально-виконавчого права, зокрема формально-матеріальне визначення злочину, принципи справедливості, гуманізму, вини, мети покарання тощо. Індивідуалізація покарання виключає формалізм при визначенні міри кримінальної відповідальності, оскільки передбачає в кожному конкретному випадку персоналізацію покарання в інтересах досягнення його основної мети – стимулювання виправлення засудженого та його утримання від вчинення нових злочинів.

Межі індивідуалізації покарання повинні встановлюватися судом на основі таких передбачених законом критеріїв: 1) індивідуальних властивостей ступеня тяжкості вчиненого злочину; 2) особи винного; 3) обтяжувальних та/або пом'якшувальних обставин. Зазначені критерії призначення та індивідуалізації покарання систематизовані в п. 3 ч. 1 ст. 65 Кримінального кодексу України: «Суд призначає покарання, враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання».

Однак слід мати на увазі, що в буквальному сенсі слово «критерій» означає мірило оцінки будь-якого явища або процесу, а не засіб його реалізації. Вищевикладені критерії визнаються загальними, оскільки вони повинні враховуватися судом при розгляді кожної кримінальної справи, тобто щоразу в процесі призначення покарання кожній особі, визнаній винною у скоєнні злочину.

Індивідуалізація покарання при його призначенні передбачає безпосереднє врахування названих критеріїв, їх оцінку як відповідної сукупності. При цьому суд при оцінці й врахуванні цих критеріїв повинен керуватись правилом, в силу якого більш суворий вид покарання з числа передбачених за вчинений злочин може бути призначений тільки тоді, коли менш суворий вид покарання не забезпечує досягнення цілей покарання.

Індивідуалізація покарання при його призначенні перебуває в логічному зв'язку з усіма іншими принциповими положеннями кримінального права. Так, з огляду на матеріальне визначення злочину можна здійснити його оцінку як з формального, так і з сутнісного боку, визначити градацию ступеня суспільної небезпеки вчиненого діяння, врахувати різноманіття індивідуальних обставин, які характеризують злочин.

Суспільна небезпека як невід'ємна ознака злочину містить інтегруючі основи, завдяки яким можливо відмежувати злочин від інших форм протиправної поведінки, здійснити диференціацію та індивідуалізацію кримінальної відповідальності та покарання [3]. Суспільна небезпека як змістовно-сутнісна й інтегративна ознака злочину, що виражається в заподіянні шкоди або створенні загрози заподіяння шкоди соціальним цінностям, є однією з несучих конструкцій сучасного кримінального права. Невраховання її чи відмова від неї під впливом аргументів політизації чи ідеологізації права призведе до значного зниження рівня правового регулювання й звуження кримінально-правового інструментарію боротьби зі злочинністю. Завдяки тому, що суспільну небезпеку класифікують за типовими й визначеними законом ознаками, невід'ємною стає й диференціація між покаранням.

Індивідуалізація покарання створює передумови для врахування при призначенні покарання індивідуальних особливостей здійсненого злочину та своєрідності особи винного. Без врахування в процесі призначення покарання типових й індивідуальних рис особи винного застосування кримінального закону повернеться до практики пропорційної караності. Як справедливо у зв'язку із цим зазначають М.Г. Коршик і С.С. Степінчев, «<...> якщо у справі немає необхідних відомостей про особу підсудного, покарання

призначається судом ніби наосліп, воно неминуче знеособлюється, виявляється не відповідним особі засудженого, тобто втрачає свою індивідуальну спрямованість, а з нею й ефективність» [6, с. 53].

Характеристика особи, яка вчинила злочинне діяння, – центральна проблема індивідуалізації покарання. Особа винного в кримінальному судочинстві постає об'єктом призначення покарання й одним із критеріїв індивідуалізації покарання, являючи собою за своєю внутрішньою структурою та зв'язками із зовнішнім середовищем надскладну систему. У ній поєднуються біогенна, психогенна й соціогенна підструктури. Що стосується основних форм життєдіяльності, вона функціонально пов'язана з економічною, політичною й духовною сферами суспільного життя [4, с. 112]. Поняття «особа винного» не тільки кримінально-правове, а й водночас кримінологічне, карно-процесуальне й карно-виконавче. Воно трактується як особистість людини, яка здійснила злочин унаслідок властивих їй криміногенних якостей, психологічних особливостей, антисуспільних поглядів та їх реалізацій в конкретній життєвій ситуації.

Щодо питання, яке стосується врахування особистісних характеристик автора злочинного посягання при призначенні йому покарання, існують різні погляди, які можуть бути зведені до двох основних проблем: 1) які саме особливості особи винного слід враховувати суду при призначенні покарання; 2) які існують порядок і технологія врахування особи винного при призначенні покарання, тобто який існує механізм впливу її особливостей на призначуване покарання.

Складність цих аспектів зрозуміла, оскільки в Україні кримінальний закон вказує тільки на сам критерій, який має бути врахований, – на особу винного (ч. 3 ст. 65 Кримінального кодексу України). Проте кожна людина характеризується багатьма індивідуальними показниками, серед яких – особисті якості, особливості характеру, темперамент та ін.

Характеристика особи винного – це свого роду орієнтир для суду, що дозволяє призначити міру покарання, здатну досягти цілей, поставлених перед ним законом. Метою покарання є виправлення засудженого.

Аналізуючи структуру особи винного, врахування якої є однією із загальних засад призначення покарання, і вивчаючи лінії подальшої оптимізації її нормативного закріплення, М.Л. Прохорова зауважує: «Видається важливим застосування судом при врахуванні індивідуальних особливостей особи винного комплексного підходу, який спрямований на багатоаспектність дослідження, зумовлює розгляд окресленого об'єкта з різних сторін, сприяє вивченню всього розмаїття якостей особи винного [8, с. 64].

Вивчення судової практики призначення покарання засвідчує, що в ній спостерігається неоднозначний підхід до оцінки особи винного. Суду при обґрунтуванні виду та розміру покарання зазвичай вдаються до загальних формулювань про врахування критеріїв призначення покарання стосовно особи винного. Типовою практикою є констатація кількох обставин, що характеризують особу, які зводяться до чергових виразів, наприклад, таких: «позитивно характеризується на колишньому місці роботи», «раніше не був судимий», «своїми діями активно сприяв розкриттю злочину» тощо. Однак з описово-мотивувальної частини вироку не завжди зрозуміло, які конкретні характеристики особи винного вплинули на суддівську оцінку, чим саме вона підтверджується. Комплексність і повнота відображення всіх можливих характеристик у мотивувальній частині вироку суду, які є в матеріалах кримінальної справи, переважно відсутні. При цьому небезпека такого стану речей лякає. Це пояснюється тим, що нехтування

органами слідства або судом даними, що характеризують особу винного, а також розгляд їх як деяких другорядних факторів у кримінальній справі не дозволяє ухвалити правильне й обґрунтоване рішення про застосування адекватних кримінально-правових заходів, що сприяють виправленню такої особи.

Успішність індивідуалізації покарання з урахуванням особи винного багато в чому залежить саме від системності дослідження зібраних про неї даних. Настільки, здавалося б, непринципове зауваження має цілком реальне практичне значення. Даючи характеристику особи винного, суд засновує її на всій сукупності даних, отриманих із тих чи інших матеріальних джерел. Отже, об'єктом оцінки й врахування виступає не абстрактна категорія «особа винного», а конкретні відомості й дані про неї. Посилання саме на дані про особу винного здатне виконувати двояку функцію. З одного боку, воно дозволяє оцінити повноту врахування судом відомостей про підсудного, а з іншого – створює свого роду гарантію від необґрунтованої зміни вироку вищим судом.

У рамках процесу призначення покарання досить складним видається питання про сприйняття пом'якшувальних та обтяжувальних обставин. Хоча врахування таких обставин не є наріжним каменем при обранні виду й міри покарання, все ж широкі коло приписів Кримінального кодексу України свідчить про надання законодавцем таким обставинам значущої ролі в механізмі призначення покарання. Однак природа, особливості дії та інші аспекти їх статусу досі залишаються не зовсім зрозумілими, а часом досить складними для розуміння. Інакше не можна пояснити той факт, що суди, як і раніше, часто недооцінюють, а інколи і взагалі не враховують наявність даних факторів у скоєному злочинному діянні. Іноді суди, навпаки, розширено тлумачать обставини, що пом'якшують покарання, закріплені в ст. 66 Кримінального кодексу України, або ж визнають пом'якшувальними не передбачені в законі обставини без жодної мотивації такого вибору у вироку.

Спірною у теорії кримінального права є проблема щодо того, чи має положення про фіксоване зменшення межі призначення кримінального покарання, будучи установленим у законі, стати обов'язковим для суду. Можливо, воно тільки має служити орієнтиром, даючи суду право на певне варіювання при виборі кримінального покарання.

Безумовно, врахування обставин, що пом'якшують покарання, є обов'язком суду. Такого висновку можна дійти шляхом буквального тлумачення закону. Зокрема, у п. 3 ч. 1 ст. 65 Кримінального кодексу України закріплено, що суд призначає покарання, враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання. Слід підкреслити, що законодавцем було використане саме формулювання «враховуючи», а не «може врахувати». Це означає, що на суд покладено обов'язок взяти до уваги такі обставини при призначенні покарання. На обов'язковість з'ясування й врахування досліджуваних обставин вказується й у кримінально-процесуальному законі. Зокрема, відповідно до статей 368, 370, 374 Кримінального процесуального кодексу України, постановляючи вирок, суд обов'язково повинен вирішити не лише питання про те, чи є у справі обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, а й встановити, які саме ці обставини, і вже потім відобразити їх у мотивувальній частині вироку. Про обов'язкове врахування цих обставин у кожному випадку призначення покарання зазначає і Пленум Верховного Суду України у пунктах 1, 4 постанови «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 р. № 7. Зокрема, при призначенні покарання в кожному випадку і щодо кожного підсудного, який визнається

винним у вчиненні злочину, судді мають суворо дотримуватися вимог ст. 65 Кримінального кодексу України стосовно загальних засад призначення покарання, оскільки саме через останні реалізуються принципи законності, справедливості, обґрунтованості та індивідуалізації покарання. Призначаючи покарання, у кожному конкретному випадку судді зобов'язані враховувати ступінь тяжкості вчиненого злочину, дані про особу винного та обставини справи, що пом'якшують і обтяжують покарання.

Часом у кримінально-правовій доктрині перелік обставин, що пом'якшують покарання, пропонується перетворити на вичерпний на тій підставі, що наявний наперед невичерпний перелік цих обставин, надаючи судам необмежений простір для їх урахування при призначенні покарання, призводить до порушення принципів законності, рівності всіх перед законом, єдності судової практики, гуманізму та справедливості. Так, обґрунтовуючи потребу вичерпного характеру переліку обставин, які пом'якшують покарання, І. Іванюк стверджує, що необмежений простір врахування обставин, які пом'якшують покарання, призведе не до індивідуалізації покарання, а до свавілля при призначенні покарання. Вичерпність переліку цих обставин пояснюється необхідністю обмежити розсуд суду і звести до мінімуму можливість призначення особі більш м'якого покарання, ніж вона заслуговує. Акцентуючи увагу на тому, що перелік обставин, які пом'якшують покарання, повинен бути вичерпним і передбаченим Кримінальним кодексом України, авторка резюмує: «Невичерпний перелік, надаючи судам необмежений простір для врахування таких обставин при призначенні покарання, призводить сьогодні, як свідчить практика, до порушення принципів рівності осіб, єдності судової практики, гуманізму та справедливості» [5, с. 237].

Із вищевикладеною позицією важко погодитись, адже концептуальні схеми, які орієнтують на ідеалізацію формальної визначеності кримінально-правових норм, позбавлені актуальності. Сьогодні виникає потреба в нових методологічних підходах, що дали б змогу розглянути судову інституцію з ширших позицій, вбачаючи в ній реального гаранта природних прав людини, який у випадках наявності розривів між конституційними положеннями та реальною дійсністю, відносної визначеності змісту застосовуваної юридичної норми, прогалин у законодавстві чи колізій нормативно-правових приписів, мав би можливість на власний розсуд вирішити подібні проблемні питання. Необмежений простір врахування обставин, які пом'якшують покарання, що має людиноцентристську, праволюднну спрямованість, дає можливість при вирішенні судової справи брати до уваги її конкретні особливості, ретельніше враховувати й повніше реалізовувати найбільш оптимальні засоби виправлення особи винного та запобігати вчиненню нових злочинів, забезпечувати не тільки законність і обґрунтованість, але й справедливість винесеного вироку у справі.

У кожній кримінальній справі встановлюється ціла низка як пом'якшувальних, так і обтяжувальних обставин. Щоразу при всебічній оцінці якась група цих обставин отримує перевагу над іншою, здійснюючи вирішальний вплив на призначення певного виду і міри покарання. При цьому спрямованість їх впливу на міру покарання повинна бути чітко визначена та обґрунтована.

Висновки. Будучи суворо індивідуальним, покарання лише тоді досягає своїх цілей, коли винний на законних підставах притягається до кримінальної відповідальності, йому призначається адекватне і справедливе покарання.

Першочергову роль у винесенні судового вироку відіграють критерії індивідуалізації покарання – ступінь тяжкості вчиненого злочину, особа винного, обтяжувальні та/або пом'якшувальні обставини. Основна мета індивідуалізації кримінального покарання полягає в тому, щоб на підставі індивідуальних особливостей конкретної особи і специфіки вчинення суспільно небезпечного діяння досягти максимального ефекту, тобто відновлення соціальної справедливості, та здійснити загальну і спеціальну превенцію.

Список використаної літератури:

1. Балобанова Д. Загальна характеристика основних тенденцій кримінальної законотворчості в Україні (2002–2012 рр.). *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса : Юридична література, 2013. Вип. 69. С. 147–154.
2. Велиев С. Индивидуализация уголовного наказания : монография. Москва : Красанд, 2010. 216 с.
3. Дудоров О. Обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання: поняття, правова природа, значення. *Вісник Запорізького національного університету*. 2011. № 1. С. 204–211.
4. Дядькин Д. Теоретико-методологические основы назначения уголовного наказания : монография. Москва : Спутник, 2016. 342 с.
5. Іванюк І. Врахування судом обставин, які пом'якшують покарання, не передбачених Кримінальним кодексом України. *Університетські наукові записки*. Хмельницький, 2006. № 1 (17). С. 234–237.
6. Коршик М., Степичев С. Изучение личности обвиняемого на предварительном следствии. Москва, 1969. 80 с.
7. Попій А. Спеціальні засади призначення покарання як передумова для його індивідуалізації. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди*. 2017. Вип. 27. С. 119–124.
8. Прохорова М. Личность виновного в системе общих начал назначения наказания. *Общество и право*. 2016. № 3 (57). С. 62–68.
9. Салихов З. Индивидуализация наказания при его назначении судом по российскому уголовному праву : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Казань, 2002. 22 с.
10. Севостьянов Р. Критерии истинности раскаяния и их оценка судом при назначении наказания: теоретические аспекты. *Universum: экономика и юриспруденция*. 2016. № 8 (29). С. 4–9.
11. Чупринський Б. Особливості застосування обставин, які пом'якшують покарання, не зазначених в частині першій ст. 66 Кримінального кодексу України. *Історико-правовий часопис*. 2014. № 1 (3). С. 116–120.
12. Шевченко Д. Правовий механізм реалізації принципу індивідуалізації покарання в кримінальному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 4. С. 95–97.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Бережнюк Владислав Михайлович – аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Berezniuk Vladyslav Mykhailovych – Postgraduate Student of the Department of Criminal Law Disciplines of the Lviv State University of Internal Affairs

Lado.tema@gmail.com